

6.2024

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

**Κριτικός σχολιασμός
της έρευνας κοινής γνώμης
«Τι πιστεύουν οι Έλληνες -
Μέρος Β΄: Η Ελλάδα στην
Ευρώπη & στον κόσμο και η
μετανάστευση»**

Μάνος Παπάζογλου

Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικών Συστημάτων, Τμήμα Πολιτικής
Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ιούνιος 2024

Προεισαγωγικές παρατηρήσεις: Οι πολίτες αξιολογούν την αποδοτικότητα του πολιτικού συστήματος σύμφωνα με συγκρίσιμους ευρωπαϊκούς δείκτες για την κυβερνητική αποτελεσματικότητα

Οι στάσεις των πολιτών επηρεάζονται από ορισμένα διαχρονικά στοιχεία της πολιτικής κουλτούρας (Almond & Verba, 1989), την εξέλιξη του πολιτικού ανταγωνισμού αλλά και σύμφωνα με την αντίληψη των προσωπικών τους αξιώσεων και προσδοκιών. Σκοπός κάθε πολιτικού συστήματος είναι η βιωσιμότητα του κράτους και η ανθεκτικότητα της δημοκρατίας. Η αποδοτικότητά του αξιολογείται σύμφωνα με την ικανότητα μετασχηματισμού των εισροών –μέσω πολύπλοκων διεργασιών με διαφορετικούς δρώντες (πολιτικούς θεσμούς, διοίκηση, ομάδες πίεσης κλπ.)– σε μορφή αιτημάτων και στήριξης σε εκροές κυβερνητικής και διοικητικής δράσης, προκειμένου να διατηρεί τα απαραίτητα επίπεδα πολιτικής στήριξης και νομιμοποίησης (Easton, 1953). Η αντιστοίχιση εισροών και εκροών εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από τη δυνατότητα συνάρθρωσης διαφορετικών και ανταγωνιστικών αιτημάτων, αλλά και από την ικανότητα του πολιτικού προσωπικού να ιεραρχήσει τους στόχους των δημόσιων πολιτικών και να αξιοποιήσει τους διαθέσιμους πολιτικούς, θεσμικούς, οικονομικούς και άλλους πόρους.

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση είναι αρωγός στην προσπάθεια κάθε κράτους-μέλους να εξασφαλίσει καλύτερα επίπεδα ευημερίας και να επιλύσει τα δημόσια προβλήματα. Η ειδοποιός διαφορά για τα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα είναι ότι βρίσκονται σε στενή αλληλεπίδραση με το πολιτικό σύστημα της ΕΕ για τον συντονισμό των δημόσιων πολιτικών σε κοινούς στόχους, και τον διαμοιρασμό των αρμοδιοτήτων, καθώς και των χρηματοδοτικών, τεχνοκρατικών και διοικητικών πόρων. Αυτή η συνθήκη της θεσμοθετημένης και ισχυρής πολιτικής συνεργασίας έχει εδραιωθεί στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, και δημιουργεί ένα διαφορετικό πλαίσιο σε σχέση με τις πολιτικές κοινωνίες, πέραν της ΕΕ, για τη διαμόρφωση των στάσεων των πολιτών στα πολιτικά ζητήματα.

Ωστόσο, ο διαμοιρασμός αρμοδιοτήτων και οι πολύπλοκες διαδικασίες διαμόρφωσης των πολιτικών καθιστούν μάλλον δυσχερή τη διάκριση των ευθυνών, η οποία αναλογεί σε εγχώριους και ευρωπαϊκούς θεσμούς,

και ακολούθως τον αποτελεσματικό δημοκρατικό έλεγχο. Έτσι, οι πολίτες, ως οι βασικοί «εντολείς», συχνά βιώνουν την αποξένωση από την πλοήγηση των συστημάτων διακυβέρνησης, στα οποία κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν οι «εντολοδόχοι», δηλαδή οι κυβερνήσεις, τα κόμματα, τα διοικητικά συστήματα, οι ομάδες πίεσης, οι ρυθμιστικές αρχές και άλλοι δρώντες (Brennan & Brooks, 2014). Κατά συνέπεια, έχει παρέλθει η εποχή της παθητικής συναίνεσης («permissive consensus») των πολιτών, και ο κανόνας πλέον είναι η μέτρηση κριτικών στάσεων οι οποίες κλιμακώνονται έως και την αμφισβήτηση της ενωσιακής διαδικασίας.

Το ενδιαφέρον των πολιτών στρέφεται ιδιαίτερα στη διεκδίκηση και των μετα-υλιστικών αιτημάτων, τα οποία είναι σημαντικά για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και για άλλες όψεις της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου (Inglehart, 1990). Ταυτόχρονα, δείχνουν μικρότερη ταύτιση και εμπιστοσύνη προς πολιτικούς και κόμματα, ακόμη και για τις δημοκρατικές διαδικασίες (Dalton, 2004· Norris, 1999· Nye et al., 1997), με αποτέλεσμα την υποχώρηση των κομματικών ταυτίσεων και το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον μετά το 2000, και από τις νεότερες γενιές ειδικότερα (Norris, 2011). Έτσι, η τάση είναι οι ευμετάβλητες κομματικές προτιμήσεις και η υποχώρηση των ταυτίσεων με συγκεκριμένα κόμματα ή ευρύτερες κοινωνικές ομάδες (Thomassen, 2005).

Τα παραπάνω ισχύουν και στην ελληνική περίπτωση. Τα συναφή φαινόμενα εκδηλώθηκαν με πρωτοφανή ένταση, λόγω της οικονομικής κρίσης μετά το 2009 και της εκ βάθρων ανασύστασης του κομματικού συστήματος. Από το 2012 η διάταξη δυνάμεων στο κοινοβούλιο αντανάκλασε την τριμερή πόλωση μεταξύ των υπερμάχων της ευρωπαϊκής πορείας, την αντιμνημονιακή πτέρυγα της αριστεράς, και την αντιμνημονιακή πτέρυγα των δεξιών κομμάτων (Terperoglou & Tsatsanis, 2014). Η δε ένταση της πόλωσης απέκλεισε κάθε πιθανότητα συνεννόησης μεταξύ συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης για τη μείζονος σημασίας διαχείριση της κρίσης (Gemenis & Nezi, 2015). Ο κατακερματισμός των κοινοβουλευτικών δυνάμεων είχε ως κοινή συνισταμένη την άνοδο του λαϊκισμού (Pappas & Aslanidis, 2015), αλλά και την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση ενός κόμματος με ευθέως αντικοινοβουλευτικές θέσεις (Aslanidis & Marantzidis, 2016), ως μια ειδική περίπτωση για τα ευρωπαϊκά δεδομένα (Ellinas, 2013).

Ωστόσο, η ένταση της αμφισβήτησης των πολιτικών θεσμών δεν μετασχηματίστηκε σε ένα πλειοψηφικό αίτημα υπέρ της εξόδου από την Ευρωζώνη, καθώς η επιλογή αυτή δεν επικράτησε μάλλον ούτε μεταξύ των αντιμνημονιακών ψηφοφόρων (Vasilopoulou & Halikiopoulou, 2013· Vasilopoulou, 2018· Vasilopoulou et al., 2014). Αντιθέτως, η αμφίθυμη στάση του δυναμικώς ανερχόμενου ΣΥΡΙΖΑ το 2012 σχετικά με την παραμονή στην Ευρωζώνη πιθανώς να του στέρησε μία ιστορική νίκη σε μία εξαιρετικά ευνοϊκή συγκυρία (Mudde, 2017· Stavrakakis & Katsambekis, 2014· Tsakatika, 2016).

Κατά συνέπεια, δεν τεκμηριώνεται μια ισχυρή τάση αντιευρωπαϊσμού στην κοινή γνώμη, αλλά μια επικρατούσα κριτική στάση κατά των κυβερνητικών ηγεσιών, η οποία συχνά συμπαρασύρει και τις αντιλήψεις για την ΕΕ. Ωστόσο, ιδιαίτερη επιμέλεια απαιτείται για την ανάλυση αυτής της κριτικής στάσης, η οποία συχνά χαρακτηρίζεται συλλήβδην «αντισυστημική», γιατί μπορεί να υποκρύπτει μια βαθύτερη «συστημική» στάση, δηλαδή να είναι συνειδητή αγωνία για την αποδοτικότερη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και του «Μεγάλου Μαξίμου», και όχι πάντοτε την ισοπεδωτική καταγγελία των θεσμών του. Η γενεσιουργός, δηλαδή, αιτία αυτών των στάσεων είναι οι υπαρκτές θεσμικές αδυναμίες της οργάνωσης και λειτουργίας της εκτελεστικής εξουσίας (Featherstone & Papadimitriou, 2015), η ελλιπής ικανότητα της κυβερνητικής ηγεσίας να καθοδηγήσει ένα συνεκτικό μεταρρυθμιστικό έργο (Papazoglou, 2012· Παπαζογλου, 2012) και η τεκμηρίωση των σοβαρών υστερήσεων στον συντονισμό του κυβερνητικού έργου και της εποπτείας της δημόσιας διοίκησης (OECD, 2011· Spanou, 2019).

Έτσι, από τη σκοπιά των πολιτών, τα ζητήματα της εγχώριας πολιτικής ζωής είναι αλληλένδετα με τον τρόπο της προσδοκώμενης επίδρασης της ΕΕ στα πολιτικά συστήματα. Για τον λόγο αυτό, είναι ορθή η διερεύνηση ερωτημάτων στις μετρήσεις κοινής γνώμης τόσο για εγχώρια, όσο και «ευρωπαϊκά» ζητήματα.

Ένα στοιχείο, το οποίο συχνά παραβλέπεται, είναι ότι η ΕΕ επιτρέπει τη δημόσια και συγκριτική αξιολόγηση των κυβερνητικών αποτελεσμάτων, σύμφωνα με τους κοινούς στόχους που έχουν τεθεί και τα έγκριτα δεδομένα που εξηγούν τις πραγματικές κυβερνητικές επιδόσεις. Η εξέλιξη του ΑΕΠ, της ανεργίας, της αγοραστικής δύναμης, του ψηφιακού μετασχηματισμού, της ισότητας των φύλων, της φτώχειας είναι, μεταξύ άλλων, αντικείμενο συγκριτικών μετρήσιμων δεικτών. Με αυτό τον τρόπο, ενισχύεται η λογοδοσία των εθνικών κυβερνήσεων, σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα, και οι πολίτες διαμορφώνουν μια ευμενή ή δυσμενή στάση, στηριζόμενοι στη σύγκλιση ή απόκλιση, σε σχέση με τον «μέσο όρο της ΕΕ».

Βεβαίως, τα παραπάνω κρίνονται σε μια ειδική πολιτική συγκυρία. Για παράδειγμα, η σύγκλιση προς τον μέσο όρο της ΕΕ είναι μάλλον δυσμενής εξέλιξη, όταν αφορά σε δείκτες οικονομικής ευμάρειας για τους πολίτες της Ολλανδίας ή της Γερμανίας, αλλά σαφέστατα σημαντική εξέλιξη για τους πολίτες της Πορτογαλίας και της Ρουμανίας. Έτσι, η συγκριτική αξιολόγηση, με αναφορά στην κατάσταση στα υπόλοιπα κράτη-μέλη, αποτελεί μια ουσιαστική παράμετρο για τη διαμόρφωση των προσδοκιών και την αξιολόγηση των εθνικών κυβερνήσεων. Η καλή δημοσιονομική κατάσταση και η ακμαία οικονομία της Γερμανίας στην ειδική συγκυρία της κρίσης της Ευρωζώνης ενίσχυσε την ευρύτερη αποδοχή της ηγεσίας Μέρκελ, αλλά η επιδείνωση των οικονομικών δεικτών έναντι της ΕΕ έχει τροφοδοτήσει τις κριτικές στάσεις στο εκλογικό σώμα της ίδιας χώρας.

Ισχυρότερη η δυσαρέσκεια των πολιτών για τη δημοκρατία και την προοπτική της χώρας έναντι της κριτικής στάσης για την ΕΕ

Σε αντίθεση με άλλες εκφάνσεις του ευρωσκεπτικισμού, όπως είναι κατεξοχήν η περίπτωση της Βρετανίας που οδήγησε στο Brexit, στην ελληνική περίπτωση η κριτική στάση για τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό στρέφεται κυρίως προς τις εγχώριες κυβερνητικές ηγεσίες. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτελεί ένα βασικό άξονα για την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος τόσο από την άποψη της εδραίωσης της δημοκρατίας, όσο και της βιωσιμότητας του κράτους, το οποίο διαχρονικά ωφελήθηκε από την προσχώρηση στον συντονισμό των εθνικών πολιτικών και την ουσιαστική χρηματοδοτική και τεχνοκρατική στήριξη των ευρωπαϊκών θεσμών (Parazoglou, 2022).

Βεβαίως, οι στάσεις των πολιτών μεταβάλλονται, σύμφωνα και με τη στάση των κομμάτων, και, ιδιαιτέρως, τα αποτελέσματα των κυβερνητικών ηγεσιών. Ο γενικός κανόνας είναι ότι οι πολίτες διατηρούν ένα σταθερό αίτημα υπέρ της σύγκλισης προς τους ευρωπαϊκούς δείκτες ευημερίας και λειτουργίας του κράτους. Επίσης, ότι οι θετικές στάσεις των πολιτών ενισχύονται, όταν διαπιστώνονται οι συναφείς κυβερνητικές επιτυχίες, και υποχωρούν, όταν σημειώνονται υστερήσεις, αφού τμήματα της κοινής γνώμης, όπως συμβαίνει και στην υπόλοιπη Ευρώπη, δεν μπορούν να διαχωρίσουν την ευθύνη που αναλογεί στους εγχώριους πολιτικούς θεσμούς από εκείνη των θεσμών της ΕΕ. Σε πρόσφατη μέτρηση (Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 100, Φθινόπωρο 2023), οι πολίτες θεωρούν ότι «θα πρέπει να ενισχυθεί η αρμοδιότητα λήψης αποφάσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο», δηλαδή να λαμβάνονται περισσότερες αποφάσεις από την ΕΕ (Ελλάδα: 65%, μέσος όρος ΕΕ: 55%).

Το ζήτημα βρέθηκε στο επίκεντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης, μετά το 1974, στο ειδικότερο πλαίσιο του ριζοσπαστισμού που διαμορφώθηκε τα πρώτα χρόνια από τη Μεταπολίτευση, και ως ένα ακόμη πεδίο πολιτικού ανταγωνισμού κατά τη διαδικασία κύρωσης της συμφωνίας ένταξης της χώρας. Μετά την ομαλή εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία (1981), η νέα κυβερνητική ηγεσία καλλιέργησε στο εκλογικό σώμα μια περισσότερο χρησιμοθηρική προσέγγιση της ενοποίησης, η οποία είχε ένα κόστος για την αξιοπιστία της χώρας στην Ευρώπη (Verney, 1996· Moschonas, 2001· Kalyvas, 1997). Η θεμιτή διεκδίκηση των ευρωπαϊκών πόρων (Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα), η υπολογίσιμη βαρύτητά τους στο ΑΕΠ και η προσαρμογή στις απαιτήσεις (διοικητική διαίρεση της χώρας, συνένωση

ΟΤΑ –Σωτηρέλης, 2006) προλείαναν το έδαφος για την κατανόηση της ωφέλειας για τη χώρα (Featherstone, 1982: 183-4· Clive, 1985).

Ο «δημοκρατικός προγραμματισμός» των κυβερνήσεων Ανδρέα Παπανδρέου της δεκαετίας του 1980 ήταν ένα περικλειστο κυβερνητικό πρόγραμμα, χωρίς συγχρονισμό με τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές τάσεις για την οικονομική πολιτική, το οποίο επιδείνωσε την οικονομική κατάσταση και εγκαταλείφθηκε (Thomadakis & Seremetis, 1992· Tsoukalis, 2019). Το εγχείρημα της δημοσιονομικής εξυγίανσης από την κυβέρνηση Μητσοτάκη (1990-1993), με έμφαση στις περικοπές δημόσιων δαπανών και τις ιδιωτικοποιήσεις, αφενός προκάλεσε προστριβές στην εκλογική βάση του ίδιου του κόμματος και μεταξύ των κυβερνητικών στελεχών. Αφετέρου πυροδότησε την ισχυρή κριτική της αντιπολίτευσης και των συνδικαλιστικών οργανώσεων, με αποτέλεσμα την ταχεία φθορά μιας κυβέρνησης, η οποία, άλλωστε, στηριζόταν σε ισχνή πλειοψηφία (Trantidis, 2014).

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ, και ειδικότερα η ένταξη στην Ευρωζώνη, λειτούργησε ως το θύραθεν κίνητρο για την τομή σε σχέση με την πολιτική αντιπαράθεση με επίκεντρο την οικονομική πολιτική και τις ασύμπτωτες προγραμματικές θέσεις των κομμάτων εξουσίας της δεκαετίας του 1980. Η διακομματική συναίνεση μετασχημάτισε τις στάσεις των πολιτών υπέρ του εκσυγχρονιστικού εξευρωπαϊσμού, όπως αυτός προσδιορίστηκε ως κυβερνητικό πρόγραμμα από τις κυβερνήσεις Σημίτη (1996-2004), οι οποίες ενισχύθηκαν και από τα απτά αποτελέσματα της κυβερνητικής πολιτικής έως τις αρχές της δεκαετίας του 2000.

Στα αποτελέσματα περιλαμβάνονται η επιτυχής ένταξη στην Ευρωζώνη, η ολοκλήρωση μεγάλων έργων υποδομής ανά την επικράτεια με ευρωπαϊκή χρηματοδότηση, τα οφέλη της απελευθέρωσης κλάδων της οικονομίας (π.χ. τράπεζες, τηλεπικοινωνίες) για τα έσοδα του κράτους (Παγουλάτος, 2007), την απασχόληση και την ανάπτυξη. Ακόμα, η βελτίωση της παροχής υπηρεσιών του δημόσιου τομέα στους πολίτες (ΚΕΠ) και η μέριμνα για την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών έναντι της διοίκησης (π.χ. καταπολέμηση της κακοδιοίκησης μέσω του Συνήγορου του Πολίτη). Επίσης, η ίδρυση ανεξάρτητων ρυθμιστικών αρχών –πολλές εκ των οποίων είχαν ερείσματα στην ενωσιακή νομοθεσία (π.χ. Επιτροπή Ανταγωνισμού)–, που καθιέρωσαν ένα νέο παράδειγμα στις σχέσεις μεταξύ του κράτους και των φορέων της οικονομίας και της Κοινωνίας των Πολιτών, στηριγμένο σε ένα αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο.

Ωστόσο, διαπιστώνεται και η αρνητική επίδραση των πολιτικών ηγεσιών στις στάσεις της κοινής γνώμης. Αυτή προκύπτει, αφενός από την αποτυχία της κυβερνητικής λειτουργίας –παρά το ευνοϊκό πολιτικό πλαίσιο και την οικονομική συγκυρία– να επιδιώξει σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση και λειτουργία του κράτους, καθώς και σε πεδία πολιτικής

με κρίσιμη βαρύτητα για τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης (π.χ. ανταγωνιστικότητα, ασφαλιστικό). Αφετέρου από την παραβίαση των κανόνων δημοσιονομικής πειθαρχίας της ΟΝΕ με την πρωτοφανή διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείμματος (Μέργος & Μακρυδημήτρης, 2012: 63). Οι ηγεσίες, λοιπόν, απέτυχαν, μετά την ένταξη στο ευρώ, να διαπλάσουν την κοινή γνώμη σχετικά με την αναγκαιότητα σημαντικών μεταρρυθμίσεων για την επίλυση των υπαρκτών προβλημάτων των υψηλών δημοσίων δαπανών και του χρέους. Η κατάρρευση της διεθνούς πιστοληπτικής αξιοπιστίας της χώρας και η συνακόλουθη επαπειλούμενη χρεοκοπία προκάλεσαν και την αμφισβήτηση της διακομματικής συναίνεσης υπέρ του εκσυγχρονιστικού εξευρωπαϊσμού της χώρας.

Με άλλα λόγια, η αποτυχία της διασφάλισης του μείζονος σημασίας σκοπού της βιωσιμότητας του κράτους, και η κατακόρυφη πτώση των εισοδημάτων για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, προκάλεσαν τη δραματική υποχώρηση της εμπιστοσύνης των πολιτών στους πολιτικούς θεσμούς. Αυτή εκφράστηκε με την εκ βάθρων ανασύσταση του κομματικού συστήματος από τις εκλογές του Μαΐου 2012 (Vasilopoulou & Halikiopoulou, 2013· Dinas & Rori, 2013). Παρά την ένταση της πολιτικής αντιπαράθεσης, τις αντιστάσεις στην εφαρμογή των διαδοχικών προγραμμάτων οικονομικής σταθεροποίησης, και την εκδήλωση μιας ακραιφνούς αντιευρωπαϊκής στάσης –μάλλον, χωρίς προηγούμενο– από τμήμα της κοινής γνώμης, η θεμελιώδης σύνδεση της χώρας με την ΕΕ και την Ευρωζώνη δεν διαταράχτηκε.

Σε αυτό συνέβαλε η στάση της πλειονότητας του εκλογικού σώματος πρώτον, με τον μηχανισμό της εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία και τη μεταβίβαση της κοινοβουλευτικής ισχύος στις «αντιμνημονιακές» δυνάμεις (εκλογές Ιανουαρίου 2015), και δεύτερον, με το ότι η εντολή αυτή δεν μπορούσε να ερμηνευτεί ως εντολή εξόδου από το ευρώ.

Πράγματι, παρά τις εσφαλμένες επιλογές διαπραγμάτευσης έως τον Ιούνιο 2015, ακόμη και το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος (Ιούλιος 2015) δεν επιδεχόταν μια διαφορετική ανάγνωση από την κυβερνητική ηγεσία Τσίπρα. Αντιθέτως, η επιλογή ενός τρίτου προγράμματος για την αποτροπή της χρεοκοπίας στηρίχθηκε από μια ευρύτερη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και νομιμοποιήθηκε από το εκλογικό σώμα (εκλογές Σεπτεμβρίου 2015), το οποίο ανανέωσε την εντολή της συμπολίτευσης που είχε δημιουργηθεί ήδη από τον Ιανουάριο 2015. Ταυτόχρονα, διατηρήθηκαν οι δυνάμεις της φιλο-ευρωπαϊκής αντιπολίτευσης, χωρίς να ενισχυθούν περαιτέρω οι δυνάμεις του ακραιφνούς αντιευρωπαϊσμού.

Έτσι, η κυβερνητική ηγεσία Τσίπρα, με την ορθή ανάγνωση της λαϊκής εντολής και την απρόσκοπτη ολοκλήρωση του προγράμματος (2018) σύμφωνα με τους όρους αιρεσιμότητας και το αρχικό χρονοδιάγραμμα,

ανατροφοδότησε την επικρατούσα στήριξη της παραμονής στο ευρώ και την ΕΕ. Πράγματι, στις εκλογές που ακολούθησαν (2019, 2023) οι αντιευρωπαϊκές τάσεις σημείωσαν υποχώρηση της εκλογικής επιρροής. Ταυτόχρονα, το βασικό διακύβευμα ήταν η ανάκτηση των συνθηκών ευημερίας και της βιώσιμης ανάπτυξης στα προ κρίσης επίπεδα, με σαφή προτίμηση, με δεδομένη την κατανομή της κοινοβουλευτικής ισχύος, υπέρ της επιδίωξής της μέσω της σύγκλισης προς τα καλύτερα θεσμικά ευρωπαϊκά πρότυπα.

Από την παραπάνω υποχρεωτικά συνοπτική καταγραφή των εξελίξεων, προκύπτει ότι οι κομματικές ηγεσίες και το εκλογικό σώμα, σε μια δυναμική αλληλεπίδραση, πραγματοποίησαν **τη μετάβαση από την αρχική χρησιμοθηρική προσέγγιση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, στην πρόσληψη του εκσυγχρονιστικού εξευρωπαϊσμού και, αργότερα, του αναγκαστικού εξευρωπαϊσμού, για τη θεραπεία των χρόνιων υστερήσεων του κράτους και της οικονομίας**. Κοινή συνισταμένη ήταν και παραμένει, οι δύο υπερβατικοί σκοποί κάθε πολιτικού συστήματος, δηλαδή η διασφάλιση της βιωσιμότητας του κράτους και η ανθεκτικότητα της δημοκρατίας. Οι ηγεσίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη μεταστροφή της εκλογικής βάσης των κομμάτων τους, αλλά και, αντιστρόφως, η πλειονότητα των πολιτών έθεσε τις απαιτήσεις της αποδοτικότητας του πολιτικού συστήματος με βασικό γενικό αίτημα τη σύγκλιση προς την Ευρώπη. **Συνάγεται, λοιπόν, ότι ηγεσίες και εκλογικό σώμα λειτούργησαν ως συν-πηδαλιούχοι στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό του πολιτικού συστήματος**.

Η ειδοποιός διαφορά στην τρέχουσα συγκυρία, σε σύγκριση με προηγούμενες δεκαετίες, είναι ότι το εκλογικό σώμα διαθέτει χαμηλότερη κομματική ταύτιση, άρα επηρεάζεται με λιγότερο ευθύ τρόπο από τις κομματικές ηγεσίες. Ταυτόχρονα, έχει μια περισσότερο κριτική στάση απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς, και χαμηλότερο ενδιαφέρον γι' αυτούς. Εξάλλου, η δυσαρέσκεια προς την αποδοτικότητα του πολιτικού συστήματος μπορεί να τροφοδοτήσει με πιο άμεσο τρόπο αντισυστημικές τάσεις και την αμφισβήτηση θεμελιωδών αξιών. Επιπλέον, μπορεί να στραφεί αδιακρίτως προς εθνικούς και ευρωπαϊκούς θεσμούς και στόχους πολιτικής.

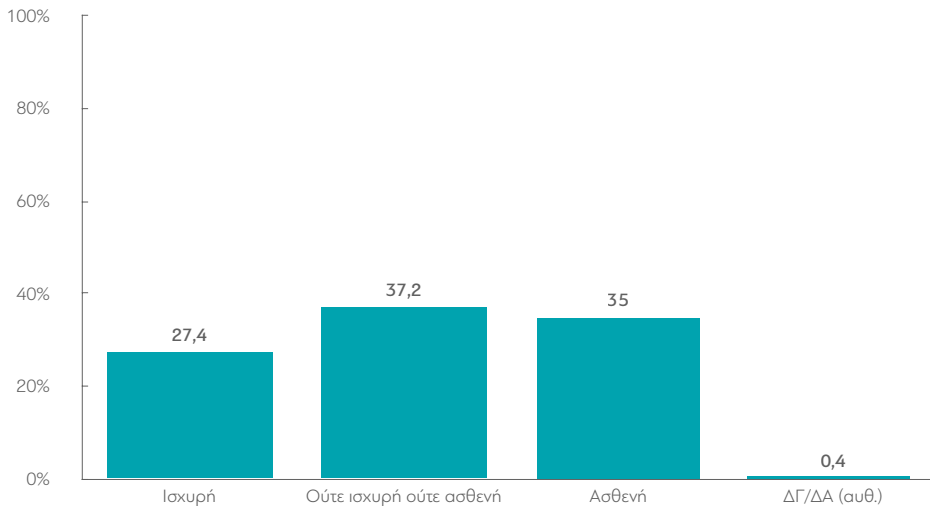
Αυτό σημαίνει ότι η υποχώρηση της επικρατούσας στο παρελθόν «παθητικής συναίνεσης» δημιουργεί αξιώσεις για απτά αποτελέσματα πολιτικής ως προϋπόθεση για την παροχή πολιτικής στήριξης. Πρόκειται, όμως, και για ένα ουσιώδες στοιχείο της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης, δηλαδή της μεταβίβασης της εξουσίας από τους «εντολείς» πολίτες στους «εντολοδόχους» πολιτικούς θεσμούς, για την εκπλήρωση συγκεκριμένων σκοπών εντός ενός πλαισίου δημοκρατικού ελέγχου και λογοδοσίας.

Η δυσμενής αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος στο ευρωπαϊκό πλαίσιο: Αντισυστημικές στάσεις με «συστημικό» ενδιαφέρον;

Οι προεισαγωγικές παρατηρήσεις μάς επιτρέπουν μια πολύπλευρη ανάγνωση των αποτελεσμάτων της έρευνας κοινής γνώμης της διαNEOσις, η οποία διεξήχθη από τη Metron Analysis, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες 2024 - Μέρος Β΄: Η Ελλάδα στην Ευρώπη & στον κόσμο και η μετανάστευση». Ο κριτικός σχολιασμός των δεδομένων θα γίνει από τη σκοπιά του ευρύτερου ζητήματος της αποδοτικότητας του πολιτικού συστήματος εντός του πλαισίου της ΕΕ. Η αποδοτικότητα αυτή προσμετράται με τις απαντήσεις για την εκτίμηση της πορείας της χώρας σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, και αφορά τόσο τις πεποιθήσεις για την ικανότητα των πολιτικών θεσμών και του πολιτικού προσωπικού, όσο και για τη συγκριτική αξιολόγηση των αποτελεσμάτων πολιτικής σε επίπεδο ΕΕ, σύμφωνα με διαφορετικούς μετρήσιμους δείκτες πολιτικής.

Ένα βασικό στοιχείο, το οποίο μπορεί να καθοδηγήσει την ερμηνεία των υπόλοιπων δεδομένων της μέτρησης, αφορά στην αξιολόγηση της δημοκρατίας με τη συμπλήρωση των 50 ετών από τη Μεταπολίτευση. Διαπιστώνεται μία σχεδόν τριχοτόμηση των απαντήσεων, με λιγότερους να τη θεωρούν ισχυρή (27,4%), ένα σημαντικό ποσοστό να τάσσεται υπέρ της εκτίμησης «ούτε ισχυρή, ούτε ασθενής» (37,2%), και ένα αρκετά υψηλό ποσοστό που τη θεωρούν «ασθενή» (35%). Την τελευταία αυτή άποψη συμμαρίζονται κυρίως οι ηλικίες 25-39, οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι ελεύθεροι επαγγελματίες/τεχνίτες, οι άνεργοι, οι αγρότες, τα πολύ χαμηλά εισοδήματα και κοινωνικά στρώματα, οι ψηφοφόροι της αριστεράς, οι πολίτες χωρίς κομματική ταύτιση, και όσοι επέλεξαν αποχή/άκυρο/ λευκό στις εκλογές. Η δυσαρέσκεια για τη δημοκρατία στην Ελλάδα (σε επίπεδα 62%) επιβεβαιώνεται και στη μέτρηση από το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 100 (Φθινόπωρο 2023), σε σύγκριση με τον μέσο όρο δυσαρέσκειας των πολιτών με τη δημοκρατία στη χώρα τους (44%), αλλά και τη δυσαρέσκεια των Ελλήνων με τη δημοκρατία στην ΕΕ (52%, έναντι 41% -μέσος όρος στην ΕΕ).

Φέτος συμπληρώνονται 50 χρόνια της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Κατά τη γνώμη σας έχουμε μια δημοκρατία:

Τα στοιχεία αυτά προδιαγράφουν ένα σταθερό ποσοστό των ερωτώμενων με παραπλήσιο κοινωνικο-οικονομικό και δημογραφικό προφίλ, οι οποίοι εκφράζουν μια συνολικότερη αμφισβήτηση για το *modus operandi* και τα παραδοτέα του πολιτικού συστήματος. Η αμφισβήτηση αυτή είναι υπαρκτή ακόμη και μετά την κρίση, όπως προκύπτει κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο από τη σταθερή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση (εκλογές 2019, 2023) των μικρών κομμάτων της αντιπολίτευσης στα αριστερά και τα δεξιά του ιδεολογικού φάσματος, ή το σταθερό υψηλό ποσοστό αποχής/άκυρου/λευκού. Κυρίως, όμως, τεκμηριώνεται από τη δραματική μείωση της αποχής από τις βουλευτικές εκλογές στο διάστημα 2007-2023, με τη διαφορά να φτάνει έως και την απώλεια άνω των δύο εκατομμυρίων ψήφων τον Ιούνιο του 2023.

Όπως θα εξηγηθεί αναλυτικότερα, οι ψηφοφόροι αυτών των κομμάτων, και η καταγραφή των σχετικών τάσεων στις μετρήσεις κοινής γνώμης, δεν πρέπει να ερμηνευτούν ως έκφραση μιας συλλήβδην αντισυστημικής ιδεολογίας. Μια προσεκτικότερη ανάλυση των στοιχείων μπορεί να οδηγήσει στην κατανόηση ότι μέρος αυτών των πολιτών ενδεχομένως εκφράζουν ένα αγωνιώδες «συστημικό» ενδιαφέρον μέσω της τακτικής ψήφου/αποχής, προκειμένου να ασκήσουν μια πολιτική πίεση στις κυβερνητικές ηγεσίες για ισχυρότερα αποτελέσματα πολιτικής.

Αυτή η στάση, δηλαδή, απορρέει από τη διεκδίκηση της ισότιμης πρόσβασης σε καλύτερες δημόσιες υπηρεσίες και την έξοδο από τη μεθόριο της φτώχειας, της στέρησης βασικών αγαθών και μιας δυσοίωνης προοπτικής. Με άλλα λόγια, δεν επιδιώκουν την κατάλυση των θεμελιωδών στοιχείων του πολιτικού συστήματος *per se*, αλλά μάλλον τη βιωματική εμπειρία των αγαθών της ευημερίας, έναν αποδοτικότερο δημόσιο τομέα και την εμβάθυνση της δημοκρατίας.

Πίνακας 1. Εξέλιξη αριθμού ψηφοφόρων στις βουλευτικές εκλογές 2007-2023

Εκλογές	Ψήφισαν (έγκυρα/άκυρα/λευκά)
2007	7.355.026
2009	7.044.606
Μάιος 2012	6.476.818
Ιούνιος 2012	6.216.798
Ιανουάριος 2015	6.330.356
Σεπτέμβριος 2015	5.567.930
2019	5.769.644
Μάιος 2023	6.061.040
Ιούνιος 2023	5.273.699

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών

Η τεκμηρίωση αυτού του λανθάνοντος και σιωπηρού αιτήματος διερευνάται από αρκετές μετρήσεις της εκλογικής συμπεριφοράς, ώστε να διαχωριστεί από το τμήμα των πολιτών, οι οποίοι εκφράζουν μία ακραιφνή και αταλάντευτη θέση για την κατάλυση των θεμελιωδών στοιχείων της πολιτειακής και οικονομικής οργάνωσης. Αυτό προκύπτει και από το γεγονός ότι η συμμετοχή της χώρας στην ευρωπαϊκή ενοποίηση εξακολουθεί να συγκεντρώνει υψηλά ποσοστά θετικής εκτίμησης, πιθανότατα γιατί γίνεται αντιληπτή ως μοχλός για την καλύτερη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

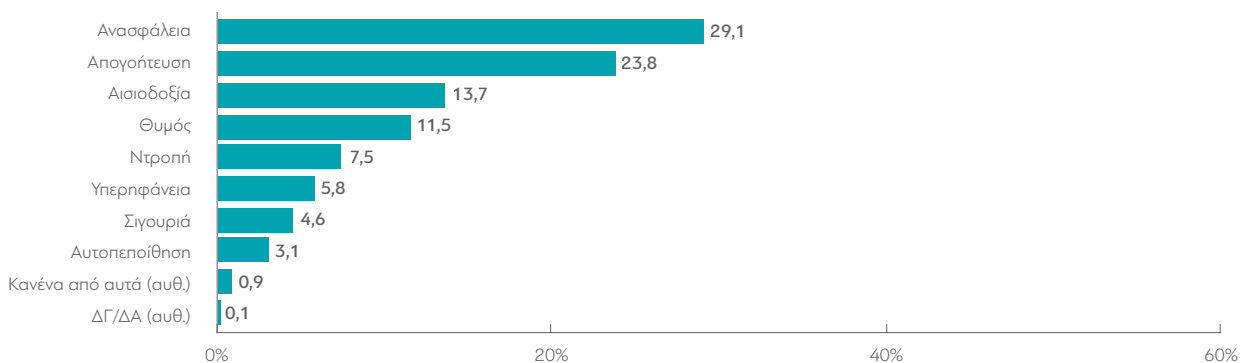
Σε μία πρώτη γενική παρατήρηση επί των αποτελεσμάτων της μέτρησης, η δυσμενής αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος προκύπτει από την αρνητική εκτίμηση για βασικά ζητήματα, όπως το βιοτικό επίπεδο, η οικονομική κατάσταση και η αξιοκρατία. Ταυτόχρονα, οι προσδοκίες των πολιτών και οι αξιώσεις τους από τις πολιτικές διαδικασίες συνδέονται αναπόφευκτα και με την αυτο-αξιολόγηση της προσωπικής τους κατάστασης. Η ανασφάλεια (29,1%) και η απογοήτευση (23,8%) συγκεντρώνουν σημαντικά υψηλότερα ποσοστά πρώτης αναφοράς για τη συναισθηματική κατάσταση των Ελληνίδων και Ελλήνων, και ακολουθούν, σε αρκετά χαμηλότερες προτιμήσεις, η αισιοδοξία (13,7%) και ο θυμός (11,5%). Στις συνολικές αναφορές για τη συναισθηματική κατάσταση, προηγούνται τρεις αρνητικές καταστάσεις (ανασφάλεια 49,9%, απογοήτευση 44,3%, θυμός 29,7%). Μόνο μία θετική (αισιοδοξία 21,7%) βρίσκεται στην πρώτη τετράδα των αναφορών.

Σημαντικά υψηλότερες αναφορές για την ανασφάλεια εκφράζουν οι γυναίκες, οι ηλικίες 25-39 και 55-64, οι κάτοχοι μεταπτυχιακού/διδακτορικού, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι άνεργοι, τα μεσαία εισοδήματα, αλλά και οι ψηφοφόροι της αριστεράς και όσοι επέλεξαν αποχή/άκυρο/λευκό στις εκλογές. Αυτές οι κοινωνικές ομάδες ενδεχομένως βιώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις ραγδαίες αλλαγές που βρίσκονται σε εξέλιξη στην οικονομία και την αγορά εργασίας. Και ενδεχομένως υποκρύπτουν ένα μεγαλύτερο άγχος για την απόκτηση και ανανέωση των δεξιοτήτων, οι οποίες συνδέονται με την προοπτική απασχόλησης, και, κατά συνέπεια, εισοδήματος.

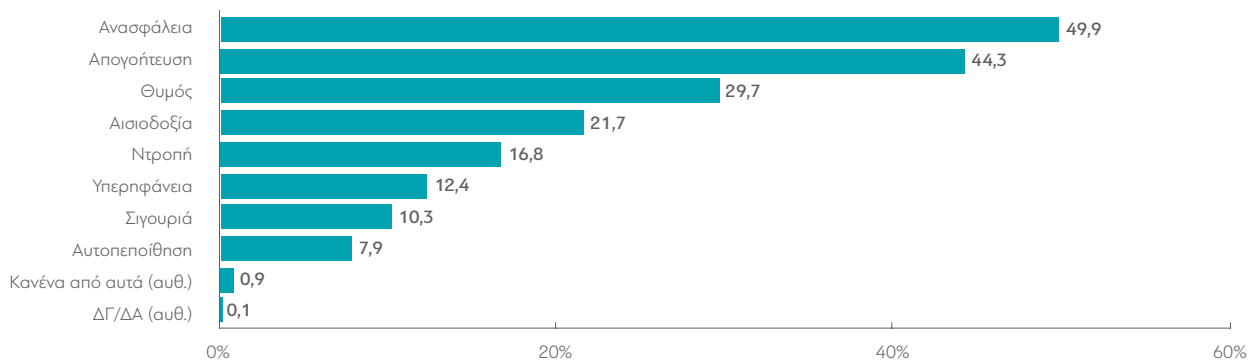
Συνάγεται η άνοδος των αναφορών για τα τρία αρνητικά συναισθήματα – ανασφάλεια, απογοήτευση, θυμός – σε σχέση με αντίστοιχες μετρήσεις (2019, 2022), και, αντιστρόφως, μείωση της αισιοδοξίας. Ωστόσο, ήταν σαφώς ευνοϊκή η πολιτική συγκυρία από το 2018 και εντεύθεν, με την ολοκλήρωση του τρίτου προγράμματος οικονομικής σταθεροποίησης («μνημονίου»), την κυβερνητική σταθερότητα και τη μείωση της πόλωσης που ακολούθησαν τις εκλογικές αναμετρήσεις (2019, 2023). Αλλά και με την οικονομική συγκυρία, ιδιαίτερα λόγω της επιτυχούς ανάκτησης των ρυθμών ανάπτυξης, μετά την κατακόρυφη ύφεση λόγω της πανδημίας. Ενδεχομένως, οι αρνητικές στάσεις να τροφοδοτούνται από τη στάθμιση των εξωγενών κινδύνων («Ουκρανικό», ενεργειακή κρίση, πληθωρισμός, κρίση στη Μέση Ανατολή), για τους οποίους οι ερωτώμενοι αναγνωρίζουν ότι έχουν πολύ μικρά περιθώρια να επηρεάσουν ως ψηφοφόροι, όπως θα συνέβαινε με μια εγχώρια κρίση.

Ποια συναισθήματα σας διακατέχουν πιο έντονα σήμερα ως Έλληνα/Ελληνίδα; (Εως 2 απαντήσεις)

Πρώτη αναφορά

Συνολικές αναφορές

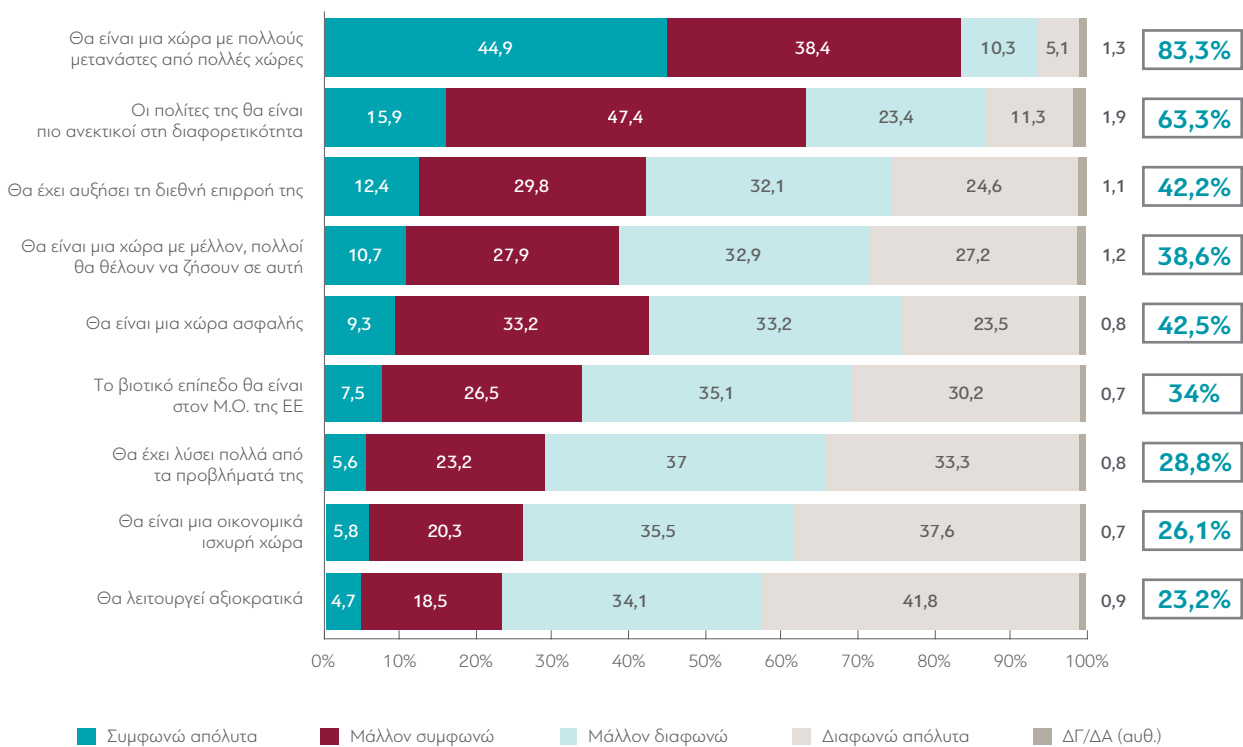

Μια σειρά ερωτημάτων σχετικά με την κατάσταση «της Ελλάδας σε δέκα χρόνια» μπορούν να διαφωτίσουν την εκτίμηση της αποδοτικότητας του πολιτικού συστήματος από τη σκοπιά των πολιτών. Είναι θετική η εκτίμηση για την ενίσχυση της διεθνούς επιρροής της χώρας (42% συμφωνούν απόλυτα/ μάλλον συμφωνούν, με τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές να ανήκουν στις ομάδες των ηλικιών άνω των 65, της ανώτερης κοινωνικής τάξης και των κεντροδεξιών ψηφοφόρων). Το δεδομένο αυτό πρέπει να εκτιμηθεί ως απόρροια της συνειδητοποίησης της κατάρρευσης της διεθνούς πιστοληπτικής αξιοπιστίας της χώρας από το 2009, της συσσώρευσης αρνητικής δημοσιότητας σχετικά με την οικονομική κατάσταση, την αποσπασματική εφαρμογή των στόχων της δημοσιονομικής προσαρμογής και των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, και της πολιτικής κρίσης, ιδιαίτερα κατά το διάστημα 2011-2015.

Οι εξελίξεις αυτές καταρράκωσαν το brand name «Ελλάδα». Δημιούργησαν, δηλαδή, την εικόνα μιας χώρας που συνιστά απειλή για τη σταθερότητα της Ευρωζώνης, δεν μπορεί να τηρήσει τα συμφωνηθέντα με τους εταίρους της στην ΕΕ, και ταλανίζεται από τις χρόνιες αδυναμίες του κράτους και της οικονομίας, αλλά και των αντιστάσεων στις αλλαγές που ενδημούν στην κοινωνία.

Πώς πιστεύετε ότι θα είναι η Ελλάδα σε δέκα χρόνια από σήμερα;

Συμφωνώ απόλυτα & Μάλλον συμφωνώ

Η εκτίμηση για την ενίσχυση της διεθνούς επιρροής ίσως ερμηνεύεται από εξελίξεις, όπως η ολοκλήρωση του τρίτου προγράμματος οικονομικής σταθεροποίησης, η ανάκτηση σταθερών ρυθμών ανάπτυξης, η εδραίωση της κυβερνητικής σταθερότητας από το 2015 και η σταδιακή βελτίωση της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας. Σε αυτές πρέπει να προστεθεί και η επιτυχής διαχείριση των δύο μείζονος σημασίας απειλών: της πανδημίας και της εθνικής ασφάλειας, έναντι της τουρκικής επιθετικότητας το διάστημα 2020-2022.

Πράγματι, οι κυβερνήσεις από το 2015 έχουν αποκαταστήσει τις καλές σχέσεις συνεργασίας με τους εταίρους στα διακυβερνητικά όργανα της ΕΕ και την Επιτροπή. Επίσης, είναι σημαντικό ότι διαδοχικές κυβερνήσεις με διαφορετικές ιδεολογικο-πολιτικές καταβολές έχουν διατηρήσει ισχυρούς δεσμούς συνεργασίας, πέραν της ΕΕ, με τις ΗΠΑ, το Ισραήλ, την Αίγυπτο και την Κίνα, ενώ οικοδομήθηκαν και νέες στρατηγικές συνεργασίες (π.χ. Ινδία, Σαουδική Αραβία).

Τα παραπάνω συνδέονται πιθανότατα με τη θετική στάση στο ερώτημα της ασφάλειας (42% συμφωνούν απόλυτα/μάλλον συμφωνούν, ενώ οι περισσότεροι αρνητικές εκτιμήσεις προέρχονται από τα χαμηλότερα εισοδήματα, τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και τους ψηφοφόρους της αριστεράς). Το δεδομένο αυτό πρέπει να συνεκτιμηθεί με την αντίληψη του *κινδύνου τρομοκρατικών επιθέσεων στην Ελλάδα* (33% το θεωρεί αρκετά πιθανό, αλλά κατατάσσει πολύ χαμηλότερα τον κίνδυνο πολέμων: 22,6%). Ενδεχομένως, η κοινή γνώμη έχει αφομοιώσει την εξομάλυνση των σχέσεων με την Τουρκία, και την απουσία επιχειρησιακών παραβιάσεων και διπλωματικών ενεργειών κατά της εθνικής κυριαρχίας. Εντούτοις, θεωρεί ως πιθανότερη απειλή τις τρομοκρατικές επιθέσεις, παρά το γεγονός ότι η χώρα, συγκριτικά προς την υπόλοιπη Ευρώπη, δεν έχει καταστεί τόπος οργάνωσης σημαντικών συναφών ενεργειών.

Σχετικά με την *ελκυστικότητα της χώρας ως τόπου διαμονής*, εκφράζονται ισχυρές αρνητικές απόψεις (60,1% μάλλον διαφωνώ και διαφωνώ απόλυτα), ενώ θετικότερες απόψεις για το ζήτημα αυτό έχουν οι άνω των 65 και οι κεντροδεξιοί. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να υποκρύπτει τη στάθμιση πολλών διαφορετικών παραμέτρων, όπως η ποιότητα και το κόστος διαβίωσης, οι κοινωνικές συνθήκες και οι ευκαιρίες απασχόλησης. Βεβαίως, αυτές απηχούν την εκτίμηση του πολίτη/μόνιμου κατοίκου, ο οποίος διατηρεί τα οικονομικά και εργασιακά συμφέροντά του στη χώρα, και όχι του περιστασιακού επισκέπτη ή του διαμένοντος για ένα περιορισμένο διάστημα κάθε χρόνο.

Αλληλένδετα με το παραπάνω είναι τα ερωτήματα σχετικά με τα δημόσια προβλήματα και το βιοτικό επίπεδο. Σε σχέση με το πρώτο, διαπιστώνεται ισχυρή αρνητική εκτίμηση για την *επίλυση πολλών από τα προβλήματα*

της χώρας (70,3% μάλλον διαφωνώ και διαφωνώ απόλυτα). Τις πλέον αρνητικές εκτιμήσεις (διαφωνώ απόλυτα) τις εκφράζουν οι ηλικίες 25-39, οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι ελεύθεροι επαγγελματίες/τεχνίτες, οι άνεργοι, οι αγρότες, τα χαμηλότερα εισοδήματα και οι χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, οι αριστεροί ψηφοφόροι, και όσοι επέλεξαν αποχή/άκυρο/λευκό στις εκλογές.

Το εξαιρετικά υψηλό αρνητικό ποσοστό είναι μάλλον αποκαλυπτικό τόσο για την αντίληψη της υστέρησης στην οργάνωση και λειτουργία του κράτους, όσο και για την ικανότητα των κυβερνήσεων να ολοκληρώσουν μια συστηματική προσπάθεια για τη μεταμόρφωσή του σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά θεσμικά πρότυπα.

Το δεύτερο αλληλένδετο ερώτημα αφορά στην εξέλιξη του βιοτικού επιπέδου, για το οποίο εκφράζεται παρομοίως αρνητική στάση (65,3% μάλλον διαφωνώ και διαφωνώ απόλυτα). Τις πλέον αρνητικές εκτιμήσεις (διαφωνώ απόλυτα) τις εκφράζουν οι ηλικίες 40-54, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι άνεργοι, οι αγρότες, τα πολύ χαμηλά εισοδήματα, οι ψηφοφόροι της αριστεράς και όσοι επέλεξαν αποχή/άκυρο/λευκό στις εκλογές.

Αντιθέτως, την εκτίμηση συμμερίζονται ενθέρμως (συμφωνώ απόλυτα), ιδιαίτερα οι νέες ηλικίες (17-24 ετών, φοιτητές), οι άνω των 65 και οι συνταξιούχοι, οι ανώτερες κοινωνικά τάξεις και οι ψηφοφόροι της ΝΔ. Η αντίληψη για την εξέλιξη του βιοτικού επιπέδου βρίσκεται στον πυρήνα του βασικού και διαχρονικού αιτήματος για τη σύγκλιση προς τα ευρωπαϊκά επίπεδα ευημερίας, το οποίο μπορούν να ενστερνιστούν ακόμη και ψηφοφόροι της αριστεράς και της δεξιάς, παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις τους. Η αρνητική εκτίμηση πρέπει να ερμηνευτεί ως μία ακόμη ένδειξη της διάχυτης κριτικής προς τις κυβερνητικές ηγεσίες στην Ελλάδα.

Παρομοίως, η εκτίμηση για την οικονομική ισχύ της χώρας είναι εξαιρετικά δυσοίωνη (73,1% μάλλον διαφωνώ και διαφωνώ απόλυτα), με έξαρση των αρνητικών απόψεων (διαφωνώ απόλυτα) μεταξύ των ελευθέρων επαγγελματιών, των επιχειρηματιών, των ανέργων, των χαμηλών εισοδημάτων και κοινωνικών τάξεων, των ψηφοφόρων της αριστεράς, και όσων επέλεξαν αποχή/άκυρο/λευκό στις εκλογές. Αυτή, μάλιστα, η έντονα απαισιόδοξη εκτίμηση εκδηλώνεται, παρά το γεγονός ότι στην τρέχουσα συγκυρία η χώρα παρουσιάζει ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης υψηλότερους έναντι της Ευρωζώνης. Κατά συνέπεια, εξακολουθεί να είναι κλονισμένη η πεποίθηση για τα ισχυρά θεμέλια της οικονομίας, όσο και για την ικανότητα της κυβερνητικής λειτουργίας να διατηρήσει συνθήκες οικονομικής σταθερότητας.

Μία άλλη πτυχή της κριτικής στο πολιτικό σύστημα προκύπτει με αναφορά στον στόχο της αξιοκρατίας, ο οποίος με πολύ υψηλό ποσοστό θεωρείται

ανέφικτος (75,9% μάλλον διαφωνώ και διαφωνώ απόλυτα). Την άποψη αυτή συμμερίζονται με μεγαλύτερη ένταση οι ηλικίες 40-64, οι επιχειρηματίες, οι άνεργοι, τα χαμηλότερα εισοδήματα και οι κατώτερες τάξεις, καθώς και οι ψηφοφόροι της αριστεράς.

Τέλος, διακρίνουμε τον πραγματισμό της κοινής γνώμης σχετικά με τη μετεξέλιξη της κοινωνίας πρώτον, λόγω της υποδοχής μεταναστών (83% συμφωνούν απόλυτα/μάλλον συμφωνούν ότι θα είναι *μια χώρα με πολλούς μετανάστες*) και δεύτερον, λόγω της αποδοχής της διαφορετικότητας (63% συμφωνούν απόλυτα/μάλλον συμφωνούν ότι *οι πολίτες θα είναι πιο ανεκτικοί στη διαφορετικότητα*).

Από τα παραπάνω συνάγεται η δυσμενής αξιολόγηση του *modus operandi* του «Μεγάλου Μαξίμου» σχετικά με το μείζονος σημασίας αίτημα της σύγκλισης προς τους ευρωπαϊκούς δείκτες ευημερίας και λειτουργίας των θεσμών του πολιτικού συστήματος. Τα αποτελέσματα ενδεχομένως υποκρύπτουν ένα λανθάνον «συστημικό» ενδιαφέρον, δηλαδή πώς θα γίνει πιο αποδοτικό το πολιτικό σύστημα για τη βιωσιμότητα του κράτους και την ανθεκτικότητα της δημοκρατίας.

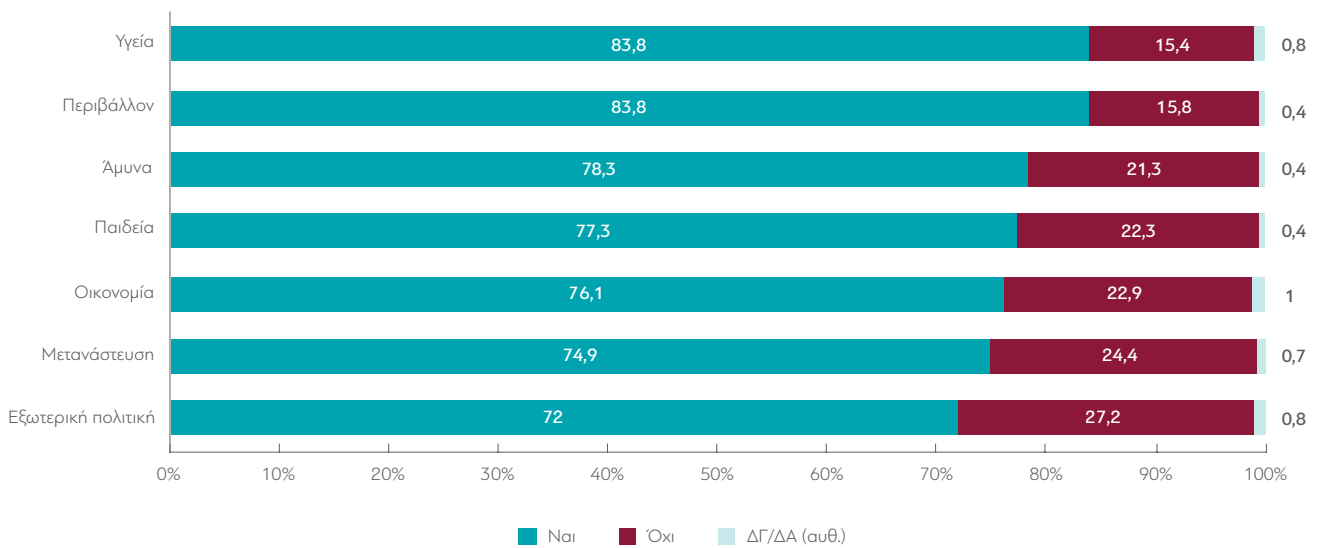
Μολαταύτα, εξακολουθεί να υφίσταται μια απειλή για την αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος από την έστω ακούσια ενίσχυση των αντισυστημικών κομμάτων, ή μέσω της αποχής/άκυρου/λευκού. Ενδεχομένως, να πρόκειται για μια τακτική ψήφου και μια επικριτική στάση τμημάτων του εκλογικού σώματος. Τα τμήματα αυτά θεωρούν ότι βρέθηκαν στο περιθώριο της οικονομικής ανάπτυξης προηγούμενων δεκαετιών, αλλά βίωσαν τις συνέπειες των κυβερνητικών αποτυχιών κατά την περίοδο της πρόσφατης κρίσης, χωρίς να έχουν κατορθώσει να ανακτήσουν τα προ κρίσης επίπεδα ευημερίας.

Αν και σε επίπεδο κοινής γνώμης είναι συχνά δυσδιάκριτος ο επιμερισμός της ευθύνης μεταξύ εθνικών και ευρωπαϊκών θεσμών, τα παρακάτω στοιχεία μάς οδηγούν στη διαπίστωση ότι οι αντισυστημικές στάσεις στην ελληνική περίπτωση στρέφονται κυρίως εναντίον των κυβερνητικών ηγεσιών, και λιγότερο στην ευρωπαϊκή ενοποίηση (θεσμούς και σκοπούς ευρωπαϊκών πολιτικών).

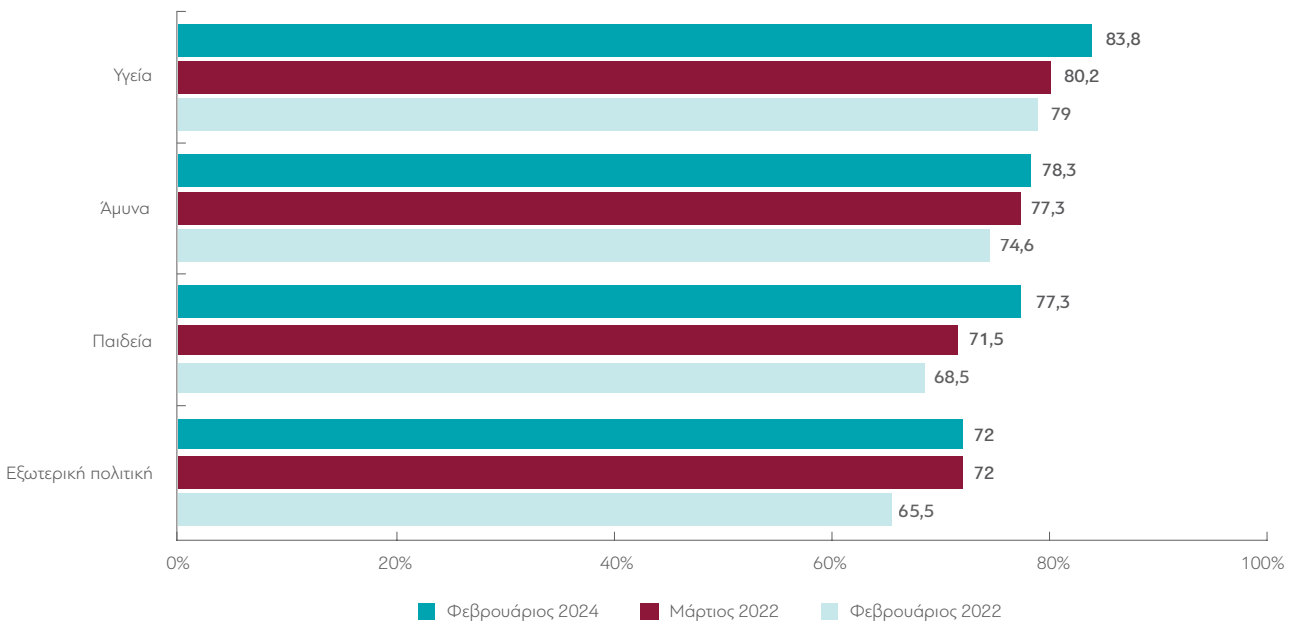
Πράγματι, η *αποτίμηση της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα* είναι σαφέστατα θετική (64,8% θετική και μάλλον θετική). Αρνητική άποψη έχουν οι ελεύθεροι επαγγελματίες/τεχνίτες, οι άνεργοι, τα άτομα πολύ χαμηλού εισοδήματος και οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ. Σύμφωνα με τα στοιχεία σειράς ετών –από τα προηγούμενα κύματα της έρευνας– παραμένει σταθερή η θετική αποτίμηση στα επίπεδα πέριξ του 60% από το 2015. Αυτό επιβεβαιώνει την παραδοχή ότι η ΕΕ λειτουργεί ως ασφαλιστική δικλείδα για την ενίσχυση της αποδοτικότητας του πολιτικού συστήματος. Για τον

λόγο αυτό, στην ίδια μέτρηση προκρίνεται η πιο ενισχυμένη ευρωπαϊκή πολιτική σε ορισμένα από τα πεδία που ιεραρχούνται υψηλά για τη βιωσιμότητα του κράτους, όπως η υγεία, το περιβάλλον, η άμυνα, η παιδεία, η οικονομία, η μετανάστευση και η εξωτερική πολιτική.

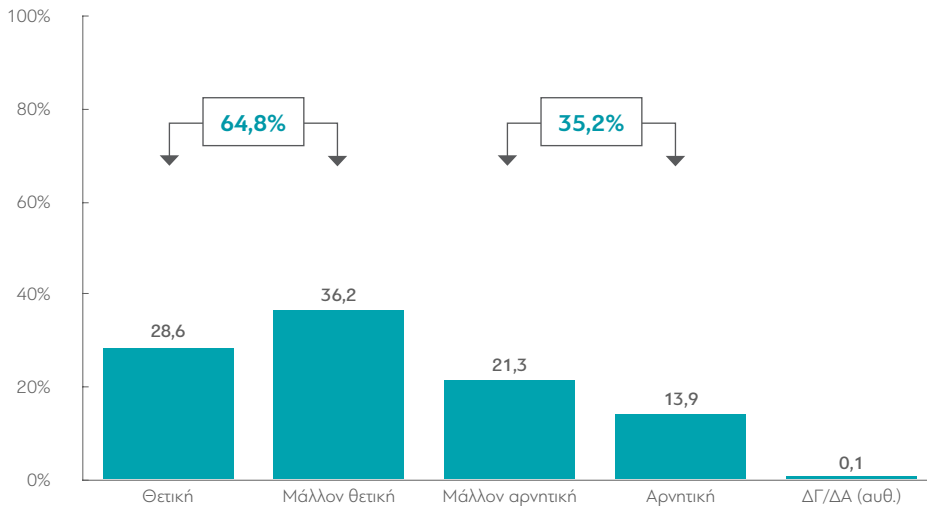
Σε ποια από τα παρακάτω θέματα θα θέλατε να έχει πιο ενεργό ρόλο η Ευρωπαϊκή Ένωση, ώστε να υπάρχει κοινή ευρωπαϊκή πολιτική;

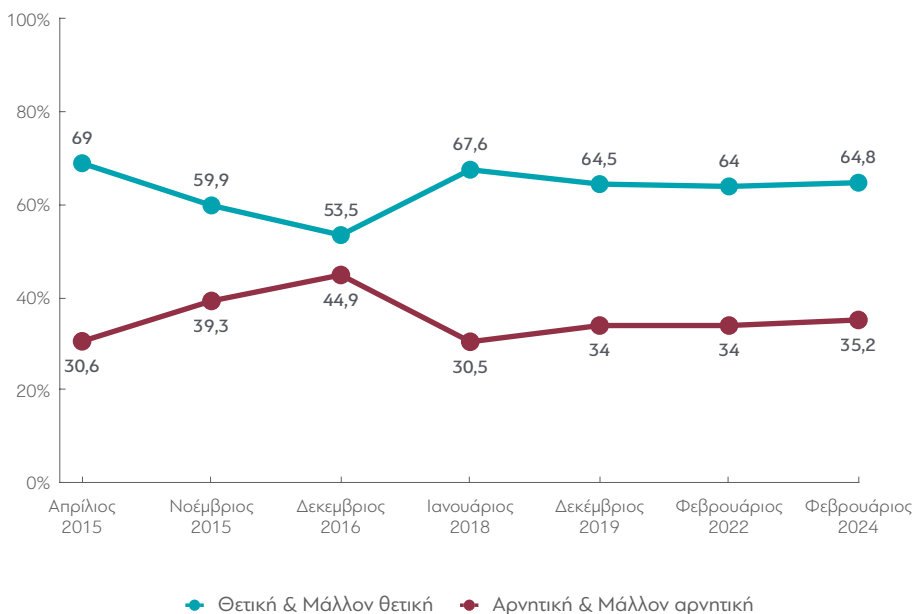
ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ: «Ναι»

Η Ελλάδα συμπλήρωσε 43 χρόνια από την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Θεωρείτε ότι η συνολική αποτίμηση από τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ είναι:

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ:

Στο ερώτημα σχετικά με την εξέλιξη της ΕΕ σε δέκα χρόνια, διαπιστώνεται διαίρεση μεταξύ όσων θεωρούν ότι θα διατηρηθεί η υφιστάμενη μορφή (35,9%), και όσων θεωρούν ότι θα διασπαστεί (36,8%). Στην πρώτη κατηγορία εκπροσωπούνται κυρίως άτομα με μεταπτυχιακό/διδακτορικό, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι ελεύθεροι επαγγελματίες/επιστήμονες, τα υψηλότερα εισοδήματα, τα μεσαία και ανώτερα στρώματα, οι κεντρώοι και κεντροδεξιόι ψηφοφόροι. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν κυρίως οι ηλικίες 55-64, οι επιχειρηματίες, η μέση κατώτερη τάξη, οι ψηφοφόροι της αριστεράς/άκρας αριστεράς και της δεξιάς/άκρας δεξιάς.

Η έμμεση αποδοχή της ενοποίησης προκύπτει και από το υψηλό ποσοστό υπέρ της διεύρυνσης της ΕΕ με νέα κράτη-μέλη (64,6% συμφωνώ και μάλλον συμφωνώ). Ωστόσο, η άγνοια όσον αφορά το πρόγραμμα χρηματοδότησης που έχει εγκρίνει η ΕΕ για την αντιμετώπιση της ύφεσης μετά την πανδημία είναι πολύ υψηλή (64% δηλώνουν ότι δεν το γνωρίζουν). Αυτή η ένδειξη υποδηλώνει ότι, πέραν των ΕΣΠΑ, είναι μάλλον χαμηλή η εξοικείωση με τα χρηματοδοτικά εργαλεία της ΕΕ, και την ωφέλεια που προκύπτει από το εξαιρετικά χαμηλό κόστος και την υψηλή τεχνοκρατική στήριξη που συνοδεύει τις δράσεις του Ταμείου Ανάκαμψης.

Η φιλοευρωπαϊκή στάση συνάγεται και από την αξιολόγηση του καλύτερου συμμάχου για την Ελλάδα: στην πρώτη αναφορά η Γαλλία (50,2%) και οι ΗΠΑ (16,5%) και στις συνολικές αναφορές, η Γαλλία (64,9%), οι ΗΠΑ (44,2%), το Ισραήλ (13,5%), η Ρωσία (9,3%) και η Κίνα (6,9%). Είναι σημαντική η άνοδος των ΗΠΑ σε σχέση με 2022, όπως σαφής είναι και η βελτίωση των ΗΠΑ (και της Γερμανίας) στο ερώτημα «εάν για εσάς προσωπικά, αντιπροσωπεύουν κάτι “καλό” ή “κακό”». Πάντως, διαπιστώνεται η μετατόπιση των αντιλήψεων για τις διεθνείς συμμαχίες με την ανάδειξη δύο χωρών (ΗΠΑ, Ισραήλ) σε υψηλή θέση ιεράρχησης, η οποία αποτελεί τομή σε σχέση με τις ισχύουσες αρνητικές απόψεις τις προηγούμενες δεκαετίες.

Το στοιχείο που προβληματίζει όσον αφορά τις απαντήσεις στο ερώτημα «ποιες από τις παρακάτω φράσεις περιγράφουν καλύτερα την ΕΕ [...]» είναι ότι υφίσταται διχογνωμία σε σχέση με την απόδοση ενός χαρακτηρισμού για την ΕΕ, καθώς μοιράζονται οι θετικές και αρνητικές απόψεις: αναξίπιστη (36,4%), σε πτώση (34,2%), αδύναμη (32,2%), ισχυρή (30%), αξιόπιστη (29,5%). Οι Έλληνες υπολείπονται στη θετική εικόνα για την ΕΕ (35% έναντι 44% του μέσου όρου ΕΕ, Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 100, Φθινόπωρο 2023).

Τέλος, η πρόσληψη των διεθνών εξελίξεων μέσω της αξιολόγησης των πολιτικών ηγετών, επιβεβαιώνει την ισχύουσα προσωποληψία σε θέματα πολιτικής, αλλά και μια δυσπιστία για τον ρόλο των ισχυρών χωρών. Πράγματι, αρνητική και μάλλον αρνητική άποψη, με μόνη εξαίρεση τους Μακρόν (31,2%) και Σι Τζινπίνγκ (23,4%), έχουν οι πολίτες για τους Μπάιντεν (61,4%), Τραμπ (72,2%), Πούτιν (64,6%), Ζελένσκι (65,5%), Σολτς (49%), Μέρκελ (67,2%), Σούνακ (55,7%), Ερντογάν (81,6%), φον ντερ Λάιεν (49,2%) και Νετανιάχου (61%).

Συμπεράσματα

Η αξιολόγηση της στάσης των πολιτών για τη σχέση Ελλάδας και ευρωπαϊκής ενοποίησης παρουσιάζει διακύμανση ανάλογη με κομβικές εξελίξεις στην ελληνική πολιτική, την τακτική των κομματικών ηγεσιών και τα αποτελέσματα της κυβερνητικής δράσης. Η πολιτική ηγεσία στην Ελλάδα εκφράζεται κυρίως στο «συναλλακτικό» πρότυπο ηγεσίας, δηλαδή στην εκλογική κινητοποίηση των ψηφοφόρων στη βάση της ικανοποίησης σημαντικών αιτημάτων, τα οποία λειτουργούν ως κίνητρα για την εκλογική συσπείρωση, ή τη μετακίνηση ψηφοφόρων. Αυτό το διαχρονικό στοιχείο της πολιτικής κουλτούρας υποστηρίχθηκε από πρακτικές πελατειακών σχέσεων και την προσοδοθηρία (Trantidis, 2015), καθώς τα κόμματα της συμπολίτευσης εξασφαλίζουν τη διανομή ωφελημάτων μέσω του ελέγχου των κρατικών πόρων (Pappas, 2009).

Το γενικότερο αίτημα το οποίο ενστερνίζονται ψηφοφόροι με διαφορετική ιδεολογική τοποθέτηση είναι η σύγκλιση προς τα μέσα επίπεδα ευημερίας στην Ευρώπη, γεγονός που εξηγεί ότι στην Ελλάδα δεν έχει την ίδια ένταση ο ευρωσκεπτικισμός. Πράγματι, η ευρωπαϊκή ενοποίηση γίνεται αποδεκτή από ένα διευρυμένο εκλογικό ακροατήριο, παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις και την κριτική, ως αρωγός στην επιδίωξη της βιωσιμότητας του κράτους και την ανθεκτικότητα της δημοκρατίας. Για τον λόγο αυτό, τα ισχυρότερα κυβερνητικά αποτελέσματα γενικά λειτουργούν ευεργετικά και προς τους δείκτες αποδοχής της ΕΕ.

Ωστόσο, μια μερίδα του εκλογικού σώματος διατηρεί το φρόνημα των «μη-προνομιούχων», οι οποίοι είχαν υπο-εκπροσωπηθεί στη μεγάλη περίοδο έως τη δεκαετία του 1980 (Mitra, 1981: 185), και εξακολουθούν να διατηρούν τη σημασία τους οι απόψεις ενός λαϊκιστικού αντι-δυτικού εθνοκεντρισμού (Βούλγαρης, 2008: 149-50). Ο βασικός εκφραστής αυτού του αιτήματος (ΠΑΣΟΚ) δεν λειτούργησε ως ένα παραδοσιακό ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα κατά τις κυβερνητικές θητείες του, καθώς δεν αντιμετωπίστηκαν ζητήματα φοροδιαφυγής, διαφθοράς, ισχυρής κοινωνικής προστασίας, ιδιαίτερα για τους ανέργους, και σε κάποιες περιπτώσεις δέχτηκε κριτική για τον εκσυγχρονισμό, τα κοινωνικά δικαιώματα και την εμπάθυνση της δημοκρατίας (Moschonas, 2013).

Αργότερα, ο βασικός υποδοχέας των δυσσαρεστημένων ψηφοφόρων (ΣΥΡΙΖΑ) κατόρθωσε να διασπάσει την παγιωμένη έως τότε δομή του κυρίαρχου δικομματισμού (Sourdakis, 2013), χωρίς να κατορθώσει, κατά την άσκηση των κυβερνητικών καθηκόντων, να μετασχηματίσει τις διακηρύξεις του σε ένα συνεκτικό κυβερνητικό έργο υπέρ του «κυρίαρχου λαού» (Mudde, 2017).

Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνεται και από στοιχεία της μέτρησης, τα οποία τεκμηριώνουν την αμφισβήτηση της κυρίαρχης αντίληψης για την αποκατάσταση της οικονομικής σταθερότητας, την αναδιοργάνωση του κράτους και εν γένει τη θετική προοπτική της χώρας, αλλά και την καταγραφή του ισχυρού αισθήματος της ανασφάλειας και της απογοήτευσης.

Κατά την άποψή μου, η ισορροπία του πολιτικού συστήματος, με δεδομένα τα υψηλά επίπεδα έλλειψης εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς και της δυσaréσκειας με τη λειτουργία της δημοκρατίας, εξακολουθεί να αποτελεί μια πρόκληση. Θα είναι λάθος να θεωρήσουμε ότι οι πολίτες, οι οποίοι στρέφονται στα αντισυστημικά κόμματα ή εκφράζουν την έντονη δυσaréσκειά τους στις δημοσκοπήσεις, επιδιώκουν την ισοπεδωτική αμφισβήτηση και αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος.

Αντί να τους κατηγοριοποιήσουμε ως συλλήβδην «αντισυστημικούς», με επιμελέστερο τρόπο θα πρέπει να διερευνήσουμε εάν εκφράζουν ένα «συστημικό» ενδιαφέρον, μέσω της τακτικής ψήφου, προκειμένου να ασκήσουν πίεση για την καλύτερη οργάνωση του κράτους και την παροχή ποιοτικών δημόσιων υπηρεσιών. Το μήνυμά τους, λοιπόν, στρέφεται κυρίως προς τις κυβερνητικές ηγεσίες, με το αίτημα για ένα αποδοτικότερο πολιτικό σύστημα προς όφελος ιδιαίτερα των κοινωνικών ομάδων που παραμένουν στο περιθώριο της βελτίωσης των δεικτών ευημερίας.

Στην τρέχουσα πολιτική συγκυρία επικρατεί ένας εφησυχασμός για την κυβερνητική σταθερότητα η οποία ισχύει στη μεταμνημονιακή περίοδο και διατηρείται μετά το 2019. Ωστόσο, πρέπει να διατηρηθεί η εγρήγορση όσων πραγματικά ενδιαφέρονται για τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος, εν όψει του κινδύνου από μια υποτροπή της προηγούμενης διάχυτης αμφισβήτησης, εάν δεν ενισχυθεί η βιώσιμη ανάπτυξη και η αναδιοργάνωση του κράτους.

Πριν από την κρίση, σε εποχή ευμάρειας, είχαν εμφανιστεί τα «πρόδρομα» στοιχεία της αμφισβήτησης του τότε κυρίαρχου δικομματισμού, ήδη από την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση ενός κόμματος (ΛΑΟΣ). Το κόμμα αυτό εξέφρασε κριτική για διάφορες όψεις της παγκοσμιοποίησης, της ευρωπαϊκής ενοποίησης, και των συνεπειών τους, για τα συμφέροντα της χώρας και τη συλλογική ταυτότητα (Nezi et al., 2010). Εξάλλου, στον ευρωπαϊκό Νότο ήταν κοινό σύμπτωμα η υποχώρηση της εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς λόγω της οικονομικής κρίσης (Bosco & Verney,

2012), αλλά η Ελλάδα ήταν η μοναδική περίπτωση στην οποία προκλήθηκε η εκ βάθρων μεταβολή του κομματικού συστήματος (Verney, 2014).

Το επιπρόσθετο πρόβλημα για το πολιτικό σύστημα είναι ότι δεν υφίσταται πλέον ο μηχανισμός εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία, ο οποίος εξασφάλιζε την ανανέωση του κυβερνητικού προσωπικού, την αντιπροσώπευση νέων αιτημάτων και την εκτόνωση της δυσαρέσκειας μερίδας των ψηφοφόρων. Η ασυμμετρία κοινοβουλευτικής ισχύος στο υφιστάμενο κομματικό σύστημα και η ηγεμονία της σημερινής κυβερνητικής ηγεσίας ενδεχομένως να εντείνει μεσοπρόθεσμα την άνοδο των δυνάμεων της αμφισβήτησης, ακόμη και αν η μετακίνηση ψηφοφόρων δεν υποδηλώνει την αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος, αλλά μάλλον μια τακτική ψήφο.

Άλλωστε, στις προεδρικές εκλογές της Γαλλίας (2022), η ηγεμονία της κεντρώας δύναμης υπό τον Μακρόν προκάλεσε την άνοδο των εκ διαμέτρου αντίθετων δυνάμεων της δεξιάς και της αριστεράς. Ακόμη και στην Πορτογαλία και την Ισπανία, οι αντισυστημικές δυνάμεις της ακροδεξιάς κέρδισαν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση στις πρόσφατες εκλογές, κάτι που δεν είχε συμβεί κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης που αντιμετώπισαν και οι χώρες αυτές, μετά το 2010.

Γνωρίζουμε ότι η εμπιστοσύνη των πολιτών στους πολιτικούς θεσμούς είναι μια επίπονη διαδικασία που επιτυγχάνεται μέσω απτών αποτελεσμάτων καλής λειτουργίας του κράτους και βιωματικής εμπειρίας της ευημερίας. Από τη συγκριτική επισκόπηση των τάσεων της κοινής γνώμης στην ΕΕ (Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 100, Φθινόπωρο 2023) προκύπτει μια διάχυτη δυσαρέσκεια των πολιτών για τη λειτουργία της δημοκρατίας στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και μια εντονότερη δυσπιστία προς την ΕΕ συνολικά (58% έναντι ΕΕ: 45%), την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (65%, ΕΕ: 40%), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (60%, ΕΕ: 38%) και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (52%, ΕΕ: 39%). Ταυτόχρονα, οι Έλληνες, θεωρούν ότι «τα συμφέροντα της χώρας τους δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη σε ευρωπαϊκό επίπεδο» (61%, ΕΕ: 72%), ενώ αισθάνονται λιγότερο συνδεδεμένοι με την ΕΕ (40% έναντι ΕΕ: 59%).

Απαιτείται, λοιπόν, η επανενσωμάτωση τμημάτων του εκλογικού σώματος, τα οποία θεωρούν ότι υπο-αντιπροσωπεύονται, έχουν υποστεί ουσιαστική υποβάθμιση των συνθηκών ζωής την τελευταία δεκαετία, ασκούν κριτική στις κυβερνητικές ηγεσίες, αλλά εξακολουθούν να συμμερίζονται τα θεμελιώδη του πολιτικού συστήματος. Για τον σκοπό αυτό, χρειάζεται μια συστηματικότερη στρατηγική για τον πολυδιάστατο εκσυγχρονιστικό εξευρωπαϊσμό, αλλά και μια υπεύθυνη διαχείριση της συναίνεσης και της αμφισβήτησης, ως δύο εξίσου σημαντικές όψεις της δημοκρατικής ζωής (Παπάζογλου, 2009).

Βιβλιογραφικές αναφορές

Almond, G., & Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage.

Aslanidis, P., & Kaltwasser, C.R. (2016). Dealing with populists in government: the SYRIZA-ANEL coalition in Greece. *Democratization*, 23, 1–17.

Aslanidis, P., & Marantzidis, N. (2016). The Impact of the Greek Indignados on Greek Politics. *Southeastern Europe*, 40: 125–157.

Bosco, A., & Verney, S. (2012). Electoral Epidemic: The Political Cost of Economic Crisis in Southern Europe, 2010-11. *South European Society and Politics*, 17:2, 129–154.

Brennan, G., & Brooks, M. (2014). Rational Choice Approaches to Leadership. In R. A. W. Rhodes, & 't Hart, P. (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford: Oxford Academic.

Clive, N. (1985). The 1985 Greek Election and its Background. *Government and Opposition*, 4(1): 488–503.

Dalton, R. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices*. Oxford: Oxford University Press.

Dinas, E., & Rori, L. (2013). The 2012 Greek parliamentary elections: Fear and loathing in the polls. *West European Politics*, 36(1), 270–282.

Easton, D. (1953). *The Political System. An Inquiry into the State of Political Science*, 2nd edn. New York: Alfred A Knopf.

Ellinas, A. (2013). *The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece*. *South European Society & Politics*, 18, 543–565.

Featherstone, K. (1982). Elections and Parties in Greece. *Government and Opposition*, 17(2), 180–194.

Featherstone, K. & Papadimitriou, D. (2015). *Prime Ministers in Greece: The Paradox of Power*. Oxford: Oxford University Press.

- Gemenis, K., & Nezi, R. (2015). Government–Opposition Dynamics during the Economic Crisis in Greece. *The Journal of Legislative Studies*, 21(1), 14–34.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kalyvas, S.N. (1997). Polarization in Greek politics: PASOK's first four years, 1981–1985. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 23, 83–104.
- Mitra, N. (1981). Greece's "Allaghi". *Strategic Analysis*, 5:8, 405–414.
- Moschonas, G. (2001). The Path of Modernization: PASOK and European Integration. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 3(1), 11–24.
- Moschonas, G. (2013). A New Left in Greece: PASOK's fall and SYRIZA's rise. *Dissent*, 60(4), 33–7.
- Mudde, C. (2017). *Syriza: The Failure of the Populist Promise*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Nezi, R., Sotiropoulos, D.A., & Toka, P. (2010). Attitudes of Greek parliamentarians towards European and national identity, representation and scope of governance. *South European Society & Politics*, 15, 79–96.
- Norris, P. (ed.) (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nye, J., Zelikow, P., and King, D. (eds.) (1997). *Why Americans Mistrust Government*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- OECD (2011). *Greece: Review of the Central Administration*. OECD Public Governance Reviews.
- Papazoglou, M. (2012). Reform Leadership: Strategy and Resources for post-crisis Greece. In: Sklias, P. and Tzifakis, N. (eds), *Greece's Horizons: Reflecting on the country's assets and capabilities*. Springer, 55-69.
- Papazoglou, M. (2020). Introduction. In: N. Apostolopoulos and M. Papazoglou (eds), *The Impact of EU Structural and Investment Funds on Greece (1981-2019). Successes, Failures, Lessons Learned and Comparisons with other EU members*. Athens: Papazisi.
- Papazoglou, M. (2022). European integration as a Fundamental Axis of the Greek Political System: Institutional and Political Aspects. In: A. Klapsis (ed.), *Greece and the EU: 40 years of membership*. Utrecht: Eburon.

Pappas, T. S., & Aslanidis P. (2015). Greek Populism: a Political Drama in Five Acts. In: H. Kriesi & T. S. Pappas (eds.), *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Colchester: ECPR Press, 181–96.

Pappas, T. S. (2009). Patrons against partisans: The politics of patronage in mass ideological parties. *Party Politics*, 15, 315–334.

Sotiropoulos, D. (1996). *Populism and Bureaucracy: The Case of Greece under PASOK, 1981-1989*. London: University of Notre Dame Press.

Spanou, C. (2019). Public Administration. In: K. Featherstone & D. A. Sotiropoulos (eds), *The Oxford Handbook of Modern Greek Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Spourdalakis, M. (2013). Left Strategy in the Greek Cauldron: Explaining Syriza's Success. *Socialist Register*, 49: 98–119.

Stavrakakis, Y. & Katsambekis, G. (2014). Left-wing Populism in the European Periphery: The Case of Syriza. *Journal of Political Ideologies*, 19(2), 119–42.

Teperoglou, E. & Tsatsanis, E. (2014). Dealignment, De-legitimation and the Implosion of the Two-Party System in Greece: The Earthquake Election of 6 May 2012. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 24(2), 222–242.

Thomadakis, S., & Seremetis, D. (1992). Fiscal management, social agenda and structural deficits. In: T. Kariotis (ed.), *The Greek Socialist Experiment, Papandreou's Greece 1981-1989*. New York: Pella. 203–255.

Thomassen, J. (ed.) (2005). *The European Voter: A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press.

Trantidis, A. (2014). Reforms and Collective Action in a Clientelist System: Greece during the Mitsotakis Administration (1990-93). *South European Society and Politics*, 19:2, 215–234.

Trantidis, A. (2015). Clientelism and economic policy: hybrid characteristics of collective action in Greece. *Journal of European Public Policy*, 23, 1–21.

Tsakatika, M. (2016). Syriza's Electoral Rise in Greece: Protest, Trust and the Art of Political Manipulation. *South European Society and Politics*, 21(4), 519–40.

Tsoukalis, L. (2019). Greece and the European Union: Strategic Vision, Diplomatic Finesse and Poor Domestic Delivery. In: K. Featherstone & D. A. Sotiropoulos (eds), *The Oxford Handbook of Modern Greek Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Vasilopoulou S. & Halikiopoulou, D. (2013). In the Shadow of Grexit: The Greek Election of 17 June 2012. *South European Society and Politics*, 18(4), 523–542.

Vasilopoulou, S. (2018). The Party Politics of Euroscepticism in Times of Crisis: The Case of Greece. *Politics*, 38(3), 311–326.

Vasilopoulou, S., Halikiopoulou, D., & Exadaktylos, T. (2014). Greece in Crisis: Austerity, Populism and the Politics of Blame. *Journal of Common Market Studies*, 52(2), 388–402.

Verney, S. (1996). The Greek Socialists. In: J. Gaffney (ed.), *Political Parties and the European Union*. London and New York: Routledge, 170–88.

Verney, S. (2014). “Broken and can’t be fixed”: the impact of the economic crisis on the Greek party system. *The International Spectator*, 49(1), 18–35.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2023). Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 100, Φθινόπωρο 2023, 3053/STD100, Δεκέμβριος 2023. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Μέργος, Γ., & Μακρυδημήτρης, Α. (επ.) (2012). *Η προώθηση των μεταρρυθμίσεων στην ελληνική οικονομία*. Γραφείο Οικονομικών Μελετών, Μελέτη αρ. 12, σελ 498. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Παγουλάτος, Γ. (2007). Η Πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων: επαναχαράσσοντας τα όρια δημόσιου-ιδιωτικού. Στο: Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η Πρόκληση του Εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: Οκτώ. 211–242.

Παπάζογλου, Μ. (2012). *Σύγχρονη Πολιτική Ηγεσία. Κρίση και Νέα Θεμέλια Διακυβέρνησης*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Παπάζογλου, Μ. (2009). *Οι Προκλήσεις του Εξευρωπαϊσμού και της Διαβούλευσης για το Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα. Ευρω-Ρεπουμπλικανισμός και η Δημοκρατική Διαχείριση της Συναίνεσης και της Αμφισβήτησης*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Σωτηρέλης, Γ. (2006). *Η μεταρρύθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης: Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Παπαζήσης.

diaNEOsis

diaNEOsis

dianeosis_org

diaNEOsis

diaNEOsis

διαNEOsis

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ